

Осадько О. Ю., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

КОМУНІКАТИВНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Досліджено комунікативні умови та критерії розвитку правосвідомості особистості. Розкрито особливості формування правосвідомості особистості з позиції безперервності процесу вдосконалення власних уявлень про наявну й бажану політико-правову дійсність. Розглянуто три типи когнітивних самообмежень особистості, що блокують процес комунікації людини зі світом.

Ключові слова: правосвідомість; політико-правова дійсність; когнітивні самообмеження особистості.

Правова свідомість, як й інші форми суспільної свідомості (естетична, етична, релігійна тощо), є вироблений у соціумі спосіб відображення (усвідомлення) природи, суспільства та самих себе. Усі ці форми суспільної свідомості співіснують у нерозривній взаємодії з іншими. Діюче право й правова дійсність загалом відображаються в суспільній та індивідуальній свідомості людини. Як суб'єктивний образ об'єктивного світу свідомість не тільки відображає дійсність (у формі переживань, уявлень, ідей, установок тощо), а й творить її. Тому повноцінний розвиток правосвідомості особистості є невід'ємною умовою успішного подолання соціальних криз як для людини, так і для суспільства загалом.

Особливої актуальності набувають проблеми розвитку правосвідомості особистості в періоди соціальних потрясінь, коли збільшується невдоволеність громадян наявним станом правового регулювання суспільного життя. Особистісні способи поведінки з цими невдоволеннями можна поділити на дві

групи: 1) саногенні стратегії опанування – пошуку індивідуально та соціально прийнятних способів розв'язання актуальних проблем; 2) патогенні стратегії переривання контакту з дійсністю, що порушують повноцінну комунікацію людини з собою та дійсністю (Б. С. Братусь, Ю. М. Орлов, Ф. Перлс, К. Роджерс, Т. М. Титаренко). Для особистості інтринсивною основою вибору саногенних стратегій опанування криз соціальної нестабільності є динамічний розвиток її правосвідомості – суб'єктивної моделі політико-правової дійсності. Правосвідомість, як і всі інші потенційні психічні утворення (у тому числі особистість), є результатом виявом безперервного процесу комунікації людини з дійсністю (О. В. Брушлінський, Б. М. Величковський, В. І. Кабрін, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев). Це дає змогу розглядати особливості когнітивно-комунікативної активності особистості як передумови та як критерію розвитку її правосвідомості, що й зумовило визначення мети нашого дослідження. Так, метою статті є створення типології когнітивно-комунікативних самообмежень особистості, що гальмують розвиток її правосвідомості та спричиняють труднощі під час криз соціальної нестабільності, які переживає людина.

З огляду на те, що система ставлень людини до політико-правової дійсності і розвивається, і виявляється в соціальних взаємодіях, *задачами* дослідження є як розроблення комунікативних критеріїв діагностики проблем розвитку правосвідомості, так і створення комунікативних технологій сприяння її становленню.

Теоретичний аналіз проблеми розвитку правосвідомості особистості здійснювався з позицій системно-комунікативного підходу, у якому процес буття-розвитку особистості розглядається як безперервний когнітивно-комунікативний процес формування системи психологічних зв'язків людини з дійсністю. Цей психологічний (особистісний) потенціал становить собою здатність людини розуміти та передбачати дійсність, управляти своєю комунікацією зі світом згідно з власними уявленнями про нього й осмислювати досвід цих комунікацій для валідації суб'єктивної моделі дійсності.

Відповідно до комунікативної теорії особистості, порушення в розвитку правосвідомості виявляються не в

помилкових інтерпретаціях подій чи явищ, а у відмовлянні людини переосмислювати (перевіряти й удосконалювати) свої уявлення про політико-правову дійсність. Такі самообмеження (чим би вони внутрішньо не виправдовувались – неспроможністю чи небажанням) є, по суті, відмовою від розвитку, від осмислення певної сфери власного життєвого досвіду. Небажання людини витратити психологічні ресурси на осягнення певної сфери дійсності може бути доцільним доти, доки в цій сфері не виникають труднощі. Якщо ж відповідна сфера життя породжує проблеми життєздійснення, то для її розв'язання людині доводиться розбудовувати й удосконалювати власну модель і наявної, і бажаної дійсності для того, щоб знайти шляхи відновлення свого благополуччя.

Так, автовласник може не цікавитися принципами роботи двигуна, доки той справно працює. Якщо ж автомобіль не їде, то людина починає шукати причину несправностей і способи їх усунення. Відбувається осмислення власного досвіду користування авто, звертання до досвіду фахівців, вибір потрібного спеціаліста й тестування його кваліфікації тощо. Якими б далекими від реальності не були суб'єктивні уявлення автовласника про устрій свого транспортного засобу, унаслідок когнітивно-комунікативного опрацювання проблеми ці уявлення стають більш адекватними та усвідомленими.

Повертаючись до проблем правового регулювання суспільного життя в Україні, можна сказати, що ця «машина» не працює протягом десятків років, що спричиняє труднощі життєздійснення для абсолютної більшості населення. Тільки лінивий не критикує наявний стан захисту громадянських прав, роботу правозахисних структур, корумпованість можновладців, які мали б встановлювати правопорядок у країні. Цей феномен захопленості людей політико-правовими проблемами часто називають політизованістю суспільства, проте політизованість, на жаль, не завжди сприяє розвитку політико-правової свідомості особистості. Психологічним поясненням цьому факту є загальновідоме положення про те, що досвідченою стає не та людина, навколо якої відбувається багато подій (проблем), а та, яка повноцінно осмислює свій досвід [1]. Таким чином, коли перед громадянами виникає проблема невідповідності наявного стану правової регуляції суспільного життя бажаному, то одні з

них намагаються якнайкраще розібратися в проблемі, щоб опанувати її, а інші – обмежуються переживанням своєї невдоволеності. Перший спосіб поведінки з невдоволенням (опанування) сприяє розвитку особистості, збільшенню досвідченості та здоров'я людини, другий (самообмеження) – «захищає особистість від розвитку» і призводить до порушень біопсихосоціального здоров'я.

Комунікативними виявами способу обходження особистості з проблемами життєздійснення є характер спілкування людини з інакодумцями. Так, у ролі співрозмовників можуть виступати будь-які носії досвіду: реальні люди чи їх суб'єктивні образи, вигадані чи узагальнені особи, різні Я-позиції самого суб'єкта спілкування, що дає змогу розглядати не тільки зовнішнє, а й внутрішнє спілкування людини (аутокомунікацію) як простір вияву обраного нею способу подолання протиріч. Характер спілкування людини з носіями інакших точок зору щодо будь-яких подій та явищ дійсності може варіюватися від усебічного їх усвідомлення (орієнтування на діалог¹) до повного ігнорування (захист стабільності власних переконань засобами уникання розвитку)². Як свідчать численні психологічні дослідження [2–8], діалогічне спілкування сприяє розвитку особистості та формуванню життєздатності людини. Водночас монологічні стратегії взаємодії є способами уникнення повноцінної, особистісно-розвиваючої комунікації з дійсністю. Відповідно, діалогічні інтенції (психологічна готовність людини до діалогу з інакодумцями) є комунікативними критеріями повноцінного розвитку особистості, оскільки свідчать про її орієнтованість на розуміння й розвиток власної моделі дійсності, на відкритість досвіду взаємодії. За умов сформованості таких інтенцій будь-які помилкові судження, до яких може дійти людина, стають лише тимчасовими, оскільки освоєння й осмислення нового досвіду комунікації з дійсністю дає змогу позбутися хибних уявлень,

¹ Ми розглядаємо діалог як спосіб спілкування, орієнтований на розуміння та розвиток інакших позицій для виявлення й засвоєння суперечностей.

² Крім таких відомих із психоаналізу механізмів перцептивного захисту, як витіснення, заміщення, подавлення, раціоналізація, проекція, засобами уникання особистісного розвитку, ідеться й про такі неконструктивні (інфантильні) стратегії захисної поведінки людини, як компенсація (А. Адлер), утеча (Е. Фромм), конфлюєнція, інтроєкція, ретрофлексія (Ф. Перлз), вибіркова увага (Г. Саллівен) та ін.

створити більш реалістичний суб'єктивний образ наявної та бажаної правової дійсності.

Комунікативними виявами особистісних самообмежень розвитку суб'єктивної моделі політико-правової дійсності є закритість людини для справжнього діалогу з опонентами. Спілкування залишається монологічним за сутністю, навіть якщо людина дає співрозмовникам можливість висловитись. Це пов'язано з орієнтованістю особистості на стабілізацію свого світобачення, на «захист його від розвитку», а отже, від зустрічі з іншими точками зору щодо дійсності. Залежно від того, на якій стадії когнітивно-комунікативного процесу спрацьовують самообмеження, можна виділити три типи «захисту особистості від розвитку»: обмеження усвідомлення, розуміння та смислотворення. Кожен із цих типів самообмеження особистості має свої специфічні комунікативні вияви й призводить до своєрідних порушень психоемоційного благополуччя людини. У періоди загострення соціальних протистоянь такі самообмеження в розвитку правосвідомості особистості набувають особливої патогенності й людина потребує спеціальної психологічної допомоги щодо їх подолання. Розглянемо можливості виявлення та корекції цих самообмежень у контексті відновлення повноцінної комунікації особистості з дійсністю.

1. Самообмеження усвідомлення блокують когнітивно-комунікативні процеси на стадії сприймання дійсності. Витіснятися зі свідомості можуть як аспекти зовнішнього досвіду (події, явища, інформація), так і певні аспекти власного Я (почуття, переживання, уявлення, очікування). За наявності таких фільтрів (закритості досвіду) людина не може вчитися на власному досвіді, оскільки її уявлення і про наявну, і про бажану дійсність стають недостатньо усвідомленими, нечіткими, вибірковими.

Якщо такі самообмеження особистості поширюються на більшість сфер її життєздійснення, то це призводить до серйозної особистісної та соціальної дезінтеграції, що описується в клінічній психології як ексцентричні або непересічні розлади особистості (Кластер А: 301.0, 301.20, 301.22 за класифікацією DSM-IV). У разі поширення таких самообмежень на окремі сфери життя ми маємо справу з підпороговими виявами особистісних розладів, що

кваліфікуються як особистісні утруднення. Перцептивні утруднення особистості у сфері розвитку правосвідомості полягають в униканні контакту як із власною моделлю цієї реальності, так і з іншими баченнями проблеми.

На рівні комунікативних виявів така «страусова тактика» породжує дезінтеграцію соціальних комунікацій, неможливість почути, а тим більше врахувати позиції інших співрозмовників, дезорієнтацію поведінки, неадекватність реакцій, фанатичну відданість стереотипам, некритичну упередженість оцінок тощо. Психологічна допомога особистості з самообмеженнями усвідомлення полягає у відновленні її контакту з дійсністю, створенні такого комунікативного простору, який надихає людину поступово переростати свої інфантильні захисні стратегії фільтрації досвіду.

2. Самообмеження розуміння є менш глибоким, але більш поширеним способом особистісного уникання розвитку, що блокує комунікативний процес на стадії когнітивного опрацювання виявлених розходжень. За такого способу психологічного захисту власні помилки антиципації майбутнього суб'єкт помічає, проте не опрацьовує (не здійснюється когнітивний аналіз). Замість того, щоб зрозуміти причини цих помилок і знайти шляхи оптимізації своєї взаємодії зі світом, людина обмежується усвідомленням того, що події розвиваються не так, як вона очікувала чи хотіла. Унаслідок такого самообмеження людина поринає в афективні переживання ворожості світу й власної неспроможності досягти бажаного благополуччя, накопичує відчуття невдоволеності життям, утрачаючи можливість удосконалювати суб'єктивну модель світу та своєї взаємодії з ним.

Самообмеження розуміння яскраво виявляються в тих комунікативних ситуаціях, у яких людина стикається з інакшими позиціями співрозмовників щодо актуальних для неї тем. Замість того, щоб зрозуміти та розвивати суперечливі переконання, людина вдається до афекту, спрямовує свою когнітивну активність на його обслуговування. Мислення з інструменту дослідження дійсності перетворюється на засіб підлаштування досвіду під той емоційний стан, у якому перебуває людина, – образи, гніву чи безпорадності [8–9]. Інформація сприймається лише така, яку можна використати (або викривити) для обґрунтування правомірності своїх афективних оцінок дійсності. Інакшомці

кваліфікуються як вороги чи профани, що позбавляє необхідності заглиблюватися в підстави їх позицій щодо проблеми. І навпаки, люди, які декларують подібні до власної емоційні оцінки дійсності, сприймаються як односторонні й отримують необмежений кредит довіри (без критичного аналізу істинних підстав такої декларації).

Якщо афективні самообмеження поширюються на чисельні сфери життєздійснення, це призводить до пасивно-агресивних (негативістичних), депресивних та інших емоційних розладів особистості (за класифікацією DSM-IV, кластер В: 301.7, 301.83, 301.50, 301.6). У разі вибірковості таких самообмежень виникають відповідні проблеми, що кваліфікуються як особистісні складнощі в комунікації з певною сферою дійсності.

Комунікативними виявами афективних самообмежень у розвитку правосвідомості особистості є зосередження людини на проблемах соціальної несправедливості, на стражданнях стосовно своєї знедоленості й безпорадності, на звинуваченнях усіх, хто «не зробив, щоб у нас все було добре». Прагнення людини піднімати ці теми в будь-яких комунікаціях ґрунтується на бажанні «випустити пару», а не на спробах розібратися в проблемі; звідси – її закритість до діалогу з носіями інакших точок зору, схильність до ігнорування або викривлення фактів, що не відповідають наявній картині світу, некритичне ставлення до будь-якої (навіть абсурдної) інформації, що підтверджує власні афективні оцінки «злочинності влади» чи «підступності ворогів».

Психологічна допомога потерпілим від самообмежень розуміння має спрямовуватися на вивільнення їх когнітивних процесів з-під тиску афективних переживань. Оскільки відмова від розуміння проблеми є захисною стратегією особистості, то будь-які спроби опонента аргументовано переконати людину в помилковості її суджень провокують лише афективні реакції, що блокують когнітивні процеси. Тому єдиним шляхом актуалізації когнітивних ресурсів особистості є залучення людини до спільного з фасилітатором вивчення її власної моделі дійсності. Відчуття психологічної безпеки в такому спілкуванні дає змогу людині відійти від необхідності обстоювати свою позицію, почати її досліджувати й осмислювати. Актуалізація саморозуміння є важливою як для саморозвитку особистості (відбувається корекція самостійно виявлених суперечностей

власного світобачення), так і для розвитку її міжособистісних стосунків (коли людина починає краще розуміти себе, для неї стає більш безпечною і більш цікавою робота розуміння інакших бачень проблеми). По мірі відновлення когнітивно-афективного балансу відновлюється психоемоційне благополуччя людини, оскільки вона починає краще розуміти себе та світ, організовувати свою взаємодію з дійсністю на основі реалістичних уявлень про стратегії розбудови бажаного майбутнього.

3. Самообмеження смислотворення блокують когнітивно-комунікативні процеси особистості на стадії здійснення вибору між несумісними рішеннями. Ідеться про ті комунікативні ситуації, у яких не існує єдиного «правильного для всіх» рішення, за якого різні сили (як зовнішні, так і внутрішні) спонукають людину до протилежних виборів. Саногенним способом поведінки з такими протиріччями, що виникають унаслідок перцептивного тестування й когнітивного аналізу проблеми, є смислотворче освоєння їх – створення особистих конструктів (смыслів) більш високого порядку, які інкорпоруєть винайдені протиріччя (підіймаються над ними). За умов такої смислотворчої роботи будь-який свій вибір людина сприймає як найбільш прийнятний *для неї самої* за наявних умов. Створення власного смислового підґрунтя вибору дає змогу людині не тільки впевнено сприймати неподібність виборів Інших, а й свідомо переглядати свої смисли згідно з новим досвідом. Оскільки до наявних умов належать і власні смислотворчі здібності, то невдоволеність результатами прийнятого раніше рішення стає матеріалом для саморозвитку, а не підставою для паніки.

Особистість, яка обмежує свою смислотворчу активність, намагається віднайти «об'єктивно-ідеальне» рішення будь-якої проблеми. З огляду на полідетермінованість комунікативних процесів, це часто виявляється неможливим, що прирікає людину на постійні вагання між різними позиціями, кожна з яких має ознаки «єдино правильної». Незалежно від того, який вибір зробить людина, її невпевненість в «ідеальності» вибору породжує хвилювання щодо втрачених можливостей і катастрофічних перспектив неправильно обраного шляху. Накопичення таких переживань створює підґрунтя для постійного відчуття «безпідставної» тривоги чи «немотивованої» паніки.

На рівні генералізації таких розладів вони кваліфікуються як тривожні та панічні розлади особистості (за класифікацією DSM-IV, кластер С: 301.82, 301.6, 301.4). Якщо ці самообмеження особистості поширюються на окремі сфери життєздійснення особистості, то маємо справу з особистісними ускладненнями в опануванні певних життєвих проблем.

Комунікативними виявами смислотворчих самообмежень особистості в розвитку її правосвідомості є хворобливе переживання невизначеності в ситуації соціальних протистоянь. Щоб не стикатись із цими переживаннями, людина намагається захистити себе від будь-якої інформації про соціально-економічні негаразди в країні, обмежує спілкування з людьми, які схильні до обговорення цих тем, сама досить рідко звертається до них у розмові. Проте ця тактика «не сипте сіль на рани» не позбавляє людину від постійних безплідних роздумів про болючі питання, від емоційної зацикленості на спробах правильне рішення, оскільки відмежуватися від внутрішньоособистісного конфлікту – неможлива задача. Наявність внутрішнього смислового конфлікту виявляється також у тому, що таким людям важко презентувати іншим своє цілісне бачення ситуації: вони ніби бачать і розуміють окремі точки зору, але «не знають» як скласти їх у цілісний образ.

Психологічна допомога людям із такими смислотворчими труднощами має спрямовуватися на розширення їх діалогічної взаємодії з іншими. Якщо людина взаємодіє не лише з інакшими переконаннями щодо дійсності, а з власне носіями таких думок, то різноманітність трактувань дійсності не спантеличує суб'єкта діалогу (кому ж довіряти), а сприяє його самовизначенню (який вибір зробити мені як неповторному й суверенному суб'єкту життєздійснення). Це запускає процес самостійного створення власного смислового підґрунтя свого вибору, а інші позиції стають не орієнтирами, з яких треба обирати правильні, а матеріалом, який можна брати до уваги в смислотворчому розвитку.

Комунікативним простором, який активізує смислотворчий потенціал особистості, є простір такого спілкування, у якому люди щиро й досить глибоко розкривають один-одному свої світобачення. Якщо таке спілкування побудоване на

фасилітаційних принципах безоціночного прийняття, емпатичного розуміння та конгруентності (автентичності), то його учасники набувають позитивного досвіду спів-буття з інакшістю Іншого та відчують власну спроможність бути інакшими і, водночас, прийнятими оточенням. Такий комунікативний досвід дає змогу людині вирватися з утвореної колії «пошуку правильної точки зору» і підійти до створення нових особистих конструктів більш високого порядку, що сприятимуть відповідальному здійсненню власного вибору.

Підбиваючи підсумки, можна зробити такі висновки:

1. Правосвідомість особистості, як суб'єктивна модель політико-правової дійсності, є підсумковим виявом безперервного процесу комунікації людини з дійсністю. Порушення в розвитку правосвідомості полягають не в помилкових відображеннях людиною певних аспектів цієї дійсності, а в перериванні нею когнітивно-комунікативного процесу вдосконалення своїх уявлень про наявне й бажане політико-правове регулювання суспільного життя.

2. Ці самообмеження є психологічними засобами захисту особистості від розвитку. Вони спричиняють не тільки комунікативні труднощі людини, а й розлади її біопсихосоціального здоров'я. Особливості спілкування та психоемоційних проблем людини варіюються залежно від того, на якій стадії когнітивно-комунікативного процесу спрацьовують самообмеження особистості.

3. Комунікативними механізмами повноцінного розвитку правосвідомості особистості є реалізування діалогічних інтенцій у спілкуванні з інакодумцями. Порушення в розвитку правосвідомості супроводжуються різними способами уникання людиною діалогу з опонентами, що можна визначити загалом як монологічні інтенції особистості.

4. Психологічна допомога людині, яка захищається від неприйнятної ситуації шляхом уникання розвитку суб'єктивної моделі дійсності, має спрямовуватися на відновлення повноцінного усвідомлення, розуміння чи творчого осмислення проблемної ситуації. Для опанування особистістю криз соціальної нестабільності їй необхідно позбутися самообмежень

у розбудові суб'єктивних уявлень про наявну та бажану правову регуляцію суспільних відносин.

5. Умовою дієвості психологічної допомоги особистості щодо опанування життєвих криз є створення фасилітаційного комунікативного простору, у якому зникає потреба людини в захисних самообмеженнях та актуалізуються її ресурси самостійного тестування й усвідомлення дійсності.

Список використаних джерел

1. Келли Дж. А. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. А. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 250 с.

2. Дьяконов Г. В. Психология диалога: теоретико-методологическое исследование / Г. В. Дьяконов. – Кировоград : РИЦ КГПУ им. Винниченко, 2006. – 696 с.

3. Осадько О. Ю. Особливості внутрішнього діалогу як саногенного способу аутокомунікації / О. Ю. Осадько // Актуальні проблеми психології. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 7 : Екологічна психологія. – Вип. 34. – С. 138–146.

4. Осадько О. Ю. Саногенний потенціал діалогічної позиції особистості в ситуації суб'єктивної значимості стосунків з «ідейним опонентом» / О. Ю. Осадько // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія : Психологічні науки: проблеми і здобутки. – 2014. – Вип. 5. – С. 88–103.

5. Соколова Е. Т. Моделирование стратегий психотерапевтического общения при патологических внутренних диалогах / Е. Т. Соколова, Е. П. Чичельницкая // Московский психотерапевтический журнал. – 2001. – № 1. – С. 102–120.

6. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии (методология, теория, опыт) [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра психол. наук. : спец. 19.00.13 / Т. А. Флоренская. – М. : ПИ РАО, 1993. – Режим доступа :

<http://www.childpsy.ru/dissertations/id/19936.php>.

7. Deci E. L. The general causality orientations scale: Self-determination in personality / E. L. Deci, R. M. Ryan // Journal of Research in Personality. – 1985. – Vol. 19. – P. 109–134.

8. Maddi S. Creating Meaning Through Making Decisions // The Human Search for Meaning / ed. by P. T. P. Wong, P. S. Fry. Mahwah : Lawrence Erlbaum, 1998. – P. 1–25.

9. Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека / под ред. В. И. Кабрина. – Томск : ТГУ, 2011. – 400 с.